

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟΝ,
ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ
ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Α'. ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΔΕΥΤΕΡΑΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟΝ

Οἱ κύριοι ἀσχοληθέντες μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χάνδακος ἐρευνῆται Ξανθουδίδης καὶ Γκερόλα παρεδέχθησαν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν εἰς τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος καὶ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἡ ἀλωθεῖσα πόλις παρέμεινεν ἀτείχιστος, ὅτι τὰ δλοκληρωτικῶς καθαιρεθέντα ἀραβικὰ τεῖχη ὑπὸ τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηλάτου ἐπλήρωσαν τὸν Χάνδακα ἰσοπεδωθέντος τοῦ χώρου καὶ τὴν θέσιν των δὲν κατέλαβον ἄλλα, παρὰ μόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Γενουάτου τυχοδιώκτου Πεσκατόρι καὶ τοῦτο παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Χάνδαξ ἐγένετο ἐκ νέου πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ θέματος μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ Νικηφόρου νὰ μεταφέρῃ τὴν πόλιν εἰς τὸ δι' εὐρυτάτου περιβόλου τειχῶν ἀσφαλισθὲν Τέμενος¹. Ἡ ἀραβικὴ ὀνομασία τῆς πόλεως, Χάνδαξ καὶ Χάνδακας², διετηρήθη καθ' ὅλην τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον μεταβιβασθεῖσα εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν Γενουατικὴν καὶ Ἑνετικὴν, ὅποτε βαρβαρικῶς μετεποιήθη εἰς Candica ἢ Candiga καὶ Candia ἢ, κατὰ συνειδητὴν καὶ ἴσως φιλοπαίγμονα μεταποίησιν, εἰς Candida, ὄνομα προσαρμοζόμενον εἰς τὴν λάμπουσαν ἢ λευκάζουσαν μὲ τὰ τεῖχη τῆς πόλιν³, ἀλλὰ ὁ χάνδαξ δὲν ὑφίστατο πλέον. Ὁ Γκερόλα μάλιστα προσάγει μαρτυρίαν Ἑνετοῦ χρονογράφου ἀναφέροντος, ὅτι ἡ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρι διηκολύνθη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ πόλις «*nondum erat muribus circumdata*»⁴.

Τὴν νέαν τείχισιν ἀπέδωκεν ὁ Ἑνετὸς ἐρευνητὴς εἰς τοὺς Γενουά-

¹) Στεφ. Ξανθουδίδου, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, ἐν Ἡρακλείῳ 1927, σ. 23.—Gius. Gerola, Monumenti Veneti dell'Isola di Creta, Venezia, Vol. I (1905), p. 105.

²) Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ΕΕΒΣ τομ. Γ', σ. 35.—Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 7 καὶ 107.

³) Cr. Bondelmonti (in Cornelius, Creta Sacra I, 9) : Candida civitas albescit in muris, quae a Graecis recte Candaca vocabatur.

⁴) Gius. Gerola, αὐτόθι σ. 105, σημ. 2 : V.M.C: ms. Cicogna 2831 e 2113.

τας, ἂν καὶ δὲν εὐρίσκει ῥητὴν τούτου μαρτυρίαν, ἐπειδὴ κρίνει ὡς ἀπίθανον, ὅτι ὁ τολμηρὸς πειρατὴς θὰ ἄφηνεν ἀτείχιστον τὴν πόλιν, ἐνῶ ἀνέμενεν ὡς βεβαίαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑνετῶν καὶ προέβαινεν εἰς οἰκοδόμησιν δεκατεσσάρων φρουρίων ἐν τῇ νήσῳ. Ὅτι ὁμως ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἑνετῶν ἔχει ἀρχίσει ἐργασία κατασκευῆς τειχῶν καὶ τάφρων τὸν φέρει νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὰ γενοματικά τείχη δὲν εἶχον ἀποπερατωθῆ⁵.

Πιστεύω ὅτι αἱ ὑπάρχουσαι ἐνδείξεις θέτουν τὰ πράγματα διαφόρως: Ἡ κατακρήμνισις πρῶτον τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά δὲν ὑπῆρξεν ὀλοσχερῆς: τοῦτο τοῦλάχιστον, φαίνεται, ὑποσημαίνει τὸ τοῦ Λέοντος Διακόνου, κυρίας πηγῆς τῶν τότε γεγονότων, «κατασκάπτειν διακελεύεται τοῦ δὲ πολλαχῆ κατερειπωθέντος...»⁶. Ἡ κατακρήμνισις τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος καὶ ἡ ἐντολὴ εὐρυτάτης τειχίσεως ἐπὶ τοῦ ὀχυρωτάτου λόφου τοῦ ὀνομασθέντος Τέμενος βεβαίως ἐσήμαινε τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀλωθείσης πόλεως ὡς μὴ ἀσφαλοῦς καὶ ὑποκειμένης εἰς ἐνδεχομένην νέαν ἐγκατάστασιν πειρατῶν, δημιουργίαν δὲ νέας ὀχυρᾶς πόλεως, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο τελεσφόρως νὰ ἀποτρέψῃ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο. Πρὸς τοῦτο δὲν ἦτο ἀναγκαία ἡ ὀλοκληρωτικὴ καθάρσις τοῦ συμπαγεστάτου ἄλλως καὶ δυσκατεδαφίστου ἀραβικοῦ τείχους⁷, ἀλλὰ ἡ ἀχρήστευσις του ὡς συνεχοῦς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Τὸ σχέδιον τοῦ Νικηφόρου δὲν εὐωδώθη: νέος μὲν περίβολος τειχῶν τοῦ Τεμένους κατεσκευάσθη πλήρης καὶ εὐρύτατος διὰ νὰ περιλάβῃ μεταφερομένην τὴν πόλιν, ἀλλὰ ἡ μεταφορὰ φαίνεται οὐδέποτε συνετελέσθη, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν σωζομένων ἐντὸς τοῦ περιβόλου τούτου λειψάνων⁸: Ὁ πληθυσμὸς ἐπέμεινε νὰ κατοικῇ τὴν μὲ ἡμικατεδαφισμένα τείχη παραμείνασαν πόλιν τοῦ Χάνδακος. Νέα μάλιστα προά-

⁵) Gius. Gerola, αὐτόθι I, σ. 106.

⁶) Leonis Diaconi, Historiae (Corpus script. hist. byz. XXXII Bonnae (828).28.

⁷) Τοῦ ἀραβικοῦ τείχους δίδει περιγραφὴν ὁ Λέων ὁ Διάκονος (ἐνθ' ἀνωτέρω σ. 11): ἐπὶ λιθίνης ἰσοπέδου κρηπίδος ἐπιστεφομένης μὲ γείσον ἐθεμελιούτο τείχος συμπεπιλημένον ἐκ χώματος καὶ τριχῶν, ἔχον πλάτος ἱκανὸν διὰ διασταύρωσιν ἐπ' αὐτοῦ δύο ἀμαξῶν καὶ ὄχι μικρὸν ὕψος. Δύο εὐρεῖαι καὶ βαθεῖαι τάφροι τὸ περιέβαλλον. Ἡ διὰ τῶν κριῶν διάσπασις ἐγένετο κατὰ τὴν κρηπίδα, ὅπου αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ ψαμμολίθων ὑποσκαφέντος οὕτω τοῦ συμπεπιλημένου τείχους καὶ κατακαέντων τῶν ξυλίνων ὑποστηριγμάτων κατεκρημνίσθησαν «δύο πύργοι ὁμοῦ τῷ διαμέσῳ τούτων δομήματι». Τὸ τελευταῖον τοῦτο στοιχεῖον δεικνύει τόσον τὸ συμπαγὲς τοῦ τείχους ὅσον καὶ τὴν καθολικὴν αὐτοῦ μὲ τοὺς κατὰ διαστήματα πύργους μορφὴν, μὴ διαφέρουσαν οὐσιωδῶς τῆς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν.

⁸) Gius. Gerola, αὐτόθι I σ. 184.

στεια ἀνεπτύχθησαν κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν παρυφὴν εἰς σχετικῶς εὐρεῖαν ἀκτῖνα περὶ τὸ σημερινὸν Καμαράκι καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ νοτίου ἄκρου, ὅπου ἀργότερον κατεσκευάσθη ὁ προμαχὼν Ἑλευθερίου (Βιτούρη). Τὴν κατὰ προσέγγισιν ἔκτασιν καὶ πυκνότητα τῶν β ο ύ ρ γ ω ν τούτων δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν βάσει τῆς διασπορᾶς τῶν πολυαρίθμων κατὰ τὰς περιοχὰς τούτων ἐκκλησιδίων τῆς β' Βυζαντινῆς Περιόδου⁹. Ὄνόματά τινα τῶν ἐκκλησιῶν τούτων εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεώς των καὶ οὕτω τῆς βαθμιαίας ἀναπτύξεως τῶν προαστείων. Μία δμάς, ἐντοπιζομένη κατὰ τὸν νότιον βοῦργον, φαίνεται συνδεομένη μὲ τὴν ἀνάκτησιν τῆς πόλεως καὶ τὴν κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην ἐγκατάστασιν ἴσως τῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου ἐγκατασταθέντων πρὸς τόνωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἰδίως Ἀρμενίων: οὕτω εἰς ναὸς ἐτιμήθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἑλευθερίου, πολὺ πιθανὸν διὰ τούτου τιμωμένου τοῦ αὐτοκράτορος Ἑλευθερίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἀνάκτησις, ἄλλος συνεδέθη μὲ τὸ ὄνομα Βάρδα, τῆς οἰκογενείας τῶν Φωκᾶδων, πιθανῶς δὲ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Λεόντων, τρίτος ἰδρύθη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἑλευθερίου, πολὺ πιθανὸν διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως, καὶ ἄλλοι ναοί, ὁ τῆς Περιβλέπτου, Θεοσκεπάστου, Ὁδηγητρίας, μετεφύτευσαν εἰς τὸν Χάνδακα πασιγνώστους μορφάς, προστάτιδας τοῦ Βυζαντίου, τῆς Θεομήτορος¹⁰. Τὰ προάστεια ἀκριβῶς ταῦτα ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας τῆς ἀναπτύξεως τῶν κατόπιν ἀποκληθέντων ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν *vecchi borghi*¹¹.

⁹) Λεπτομερῆς διερεύνησις τοῦ θέματος, ὅπου θὰ ἀναπτυχθοῦν τὰ ἐνταῦθα περιληπτικῶς περὶ τῶν ἐκκλησιῶν ἐκτιθέμενα μόνον καθ' ὅσον σχετίζονται μὲ τὴν βυζαντινὴν ὀχύρωσιν τῆς πόλεως καὶ ὅπου θὰ καθορισθῇ ἀκριβῶς ἡ θέσις καὶ θὰ περιγραφοῦν τὰ σήμερον σωζόμενα λείψανα, γίνεται ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ μελέτῃ Ν. Πλάτωνος - Ν. Σταυρινίδου, Οἱ Χριστιανικοὶ ναοὶ τοῦ Χάνδακος.

¹⁰) Ὁ βοῦργος οὗτος πιθανῶς ἀνεπτύχθη εἰς ἡν θέσιν κατὰ τὴν πολιορκίαν ἤδρευε τὸ κύριον μέρος τοῦ στρατοπέδου.

¹¹) Ἡ διαστολὴ τῶν παλαιῶν προαστείων ἀπὸ τῶν νεωτέρων, χρησιμεύσασα εἰς τὸν διαχωρισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Catasticum ecclesiarum et monasteriorum communis* κώδικος τοῦ 1320 μ.Χ. ἀναφέρεται λόγῳ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν ὁ κώδιξ συνετάγη, εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1266 κατάστασιν καὶ ἐπομένως τὰ παλαιὰ προάστεια δεόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν τελευτῶσαν βυζαντινὴν καὶ ἀρχομένην ἐνετικὴν περίοδον. Ἡ ἐνδειξις αὕτη εἶναι σημαντικὴ διὰ τὸν διαχωρισμὸν τῆς περιοχῆς τῶν προαστείων ἀπὸ τῆς τοῦ κυρίως Κάστρου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκκλησίαι δὲν περιελήφθησαν ἐν τοῖς καταλόγοις τοῦ καταστήχου. Περὶ τῶν *vecchi borghi* καὶ τοῦ Καταστήχου πβλ. *Gius. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, «Bessarione» 1918 p. 4-5*, καὶ ἀκριβέστερον ἐν τῇ προσεχῶς δημοσιευθησομένῃ περὶ τῶν ναῶν τοῦ Χάνδακος πραγματείᾳ.

Οἱ βουργοὶ ἀντιδιεστέλλοντο σαφῶς ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὸ Κάστρον, καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ πόλις οὐχὶ πολὺν χρόνον μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου εἶχε χαρακτῆρα φρουρίου καὶ ἐπομένως δὲν ἦτο ἐστερημένη τειχῶν. Ἴσως μάλιστα ἤδη ἔκτοτε ἐχαρακτηρίζετο καὶ ἀπεκαλεῖτο Μεγάλο Κάστρο, ὄνομα βεβαίως ἐπικρατήσαν παρὰ τῷ λαῷ κατὰ τὴν Ἑνετικὴν Περίοδον καὶ ἀκουόμενον ἐκ παραλλήλου μὲ τὸ Χάνδαξ¹². Ἀντιδιεστέλλετο οὕτω πρὸς τὰ ἄλλα Κάστρα τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐτονίζετο μᾶλλον ὁ χαρακτήρ του ὡς φρουρίου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ περίβολος τῶν τειχῶν μὲ βάσιν τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀραβικοῦ τείχους εἶχεν ἀποκατασταθῆ εἰς συνεχῆ ζώνην, βεβαίως ἀκολουθοῦσαν τὴν γραμμὴν τοῦ τελευταίου τούτου, γραμμὴν τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ κατόπιν ἀρχαιότερος γενουατικὸς καὶ ἐνετικὸς περίβολος. Ὅτι οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ἀποδεικνύει ἀκριβῶς ἡ ὀνομασία τοῦ ἔξω τῶν τειχῶν κατωκημένου χώρου τῶν προαστείων Ἐξώπορτον ἢ Ἐώπορτο¹³, γενικωτέρα βεβαίως ἀλλὰ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐνδείξεις χρησιμοποιουμένη μᾶλλον διὰ τὰ δυτικὰ παλαιὰ προάστεια, καὶ ἡ κατανομὴ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν μὲ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Κάστρου ἢ στοῦ Κάστρο — Μανωλίτισσας, Ἀγ. Μαρίνας καὶ Ἀγ. Ἀντωνίου — καὶ ἄλλων μὲ τὴν προσωνυμίαν στοῦ Ἐώπορτο — ἐτέρας Μανωλίτισσας, Ἀγ. Φωτεινῆς, Ἀγ. Μάρκου, τοῦ ἐπικαλουμένου καὶ τῶν Ῥωμηῶν κατ' ἀντιδιαστολὴν τοῦ τῶν Φράγκων, Πανυμνήτου — ἢ τοῦ Βούργου — ὅπως προκειμένου περὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τοῦ ἄλλως γνωστοῦ ὡς Ἀγ. Δημητρίου εἰς τὴν Πλαταίαν Στράταν. Ἄν δὲν ὑπῆρχον τείχη καὶ κυρία πύλη, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ χώρου τῶν προαστείων ὡς Ἐξώπορτον θὰ ἦτο ἀκατάληπτος. Ὅτι αἱ ὀνομασίαι τῶν ἐνλίγω ἐκκλησιῶν εἶναι αἱ βυζαντιναὶ καὶ οὐχὶ ὑστερογενεῖς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι περι-

¹²) Πβλ. Μ π ο υ ν ι α λ ῆ, Κρητικὸς Πόλεμος, 435: *Τὸ Μέγα Κάστρο τ' ὄμορφο, τὸ δυνατοκτισμένο.*

¹³) Περὶ τῆς σχέσεως τῶν ὄρων Ἐώπορτο, Βουργοὶ, Προπύλαια τῆς ἔξω τῶν τειχῶν περιοχῆς τοῦ Χάνδακος, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῶν προαστείων θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν προσεχῶς δημοσιευθησομένην μελέτην. Ἡ ὀνομασία Ἐξώπορτον, σημαίνουσα ἀρχιῶς τὴν ἐξωτερικὴν πύλην πόλεως παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἐσήμανεν εἰτα τὸν πρὸ τῆς πύλης ἢ θύρας χώρον ὑπὸ στενωτέραν καὶ εἰτα εὐρυτέραν ἔννοιαν: πβλ. D u C a n g e, Glossarium, Ἐξώπορτον: Porta exterior. ξωπόρτης - ξωπόρτιον: αἱ πρὸ τῶν θυρῶν θεραπεῖαι ἢ δούλευσις, ὁποῦ ἔνι εἰς τὸ ξωπόρτην. ἀγνισὺς τὸ θυσιαστήριον ὁποῦ στέκει ὀμπρὸς τοῦ ξωπορτίου. ἀμπίουρον, πυλῶνα, ἐξώπορτον. Ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν, ἀνάλογον τοῦ ἐνταῦθα, ἐν Ἐπιανήσῳ: πβλ. ἐν τῷ Μαρκιανῷ κώδικι τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Κλόντζα φ. 138 β: καὶ ἀπήτις ἔκαψεν (ἢ ἀρμάδα ἐν Ζακύνθῳ) ὄλο τὸ ξόπορτον ἐμίσεψε, «Νέος Ἑλληνομνήμων», IB' 41 κ.έξ.

λαμβάνονται εἰς τοὺς παλαιότερους καταλόγους τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν¹⁴ καὶ ὅτι διετερήθησαν ἀμετάβλητοι καθ' ὅλην τὴν Ἑνετικὴν, πολλαὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν Τουρκικὴν Περίοδον, ὡς ὀνομασίαι ἐνοριῶν τῆς πόλεως¹⁵. Ἀποδεικτικαὶ δὲ ἐπίσης διὰ τὴν ὑπαρξίν τειχῶν κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον εἶναι αἱ ὀνομασίαι ἢ χαρακτηρισμοὶ ἄλλων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἃν, ὅπως φαίνεται, ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Οὕτω μία παλαιὰ ἐκκλησία τοῦ προαστείου ἢ τοῦ ποταμοῦ Κατσαμπᾶ¹⁶ ἐκαλεῖτο Ἁγ. Παρασκευὴ *extra muros*, τοῦ λατινικοῦ προσδιορισμοῦ ἴσως ἀποδίδοντας τὸ ἐπίθετον Ἐξώτειχος, ὅπερ ἀπαντᾷ ὡς προσωνυμία κυρίου ὀνόματος ἐν βυζαντινῇ ἐπιγραφῇ, ἰδρυτικῇ ἐκκλησίας¹⁷. Πιθανῶς δὲ ἐκ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ σχετιζομένου μὲ τὰ τείχη τῆς πόλεως προῆλθεν ἡ ἐπωνυμία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Κοστομύρη, τοῦ ἄλλως λεγομένου *στὰ Μακελλιά* ἢ — κατὰ τὸ ἐνετικὸν ἰσοδύναμον — *στὴν Μπεκκαρία*, ἃν βεβαίως τὸ προσωνύμιον τοῦτο προῆλθεν ἐκ τοῦ *costa muros* (=παρὰ τὰ τείχη, ὅπου πράγματι ἔκειτο ἡ ἐκκλησία, ἰσοδύναμον λοιπὸν πρὸς βυζαντινὸν ἐπίθετον *Παράτειχος*) καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ ἐπιχωρίου κυρίου ὀνόματος Κοστομύρης, τὸ ὁποῖον φαίνεται μᾶλλον ἀναπτυχθὲν ἐκ τοῦ ἐπιθέτου τοῦ ἁγίου. Καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀνήγετο εἰς τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται ἀναγομένη καὶ ἄλλη μικρὰ μὲ ἀνάλογον προσωνυμίαν, ἡ Παναγία Πισωτειχιώτισσα, ἡ ὁποία πράγματι ἔκειτο ὀπισθεν τῆς νοτιοανατολικῆς ἀπολήξεως τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἀνήκουσα οὕτω εἰς τὸ Κάστρον καὶ ὄχι εἰς τοὺς βούργους. Ἡ ἐπωνυμία μάλιστα φαίνεται ὅτι δὲν εἶχεν ἔννοιαν μόνον το-

¹⁴) Πβλ. ἐν τῇ ἀνωτ. μνημονευθείσῃ μελέτῃ τοῦ Γκερόλα ἐν «Bessarione».

¹⁵) Τὰ ὀνόματα τῶν ἐνοριῶν διέσωσαν κατάλογοι ἀπογραφῶν ἢ φρουρῶν, οἱ οἱ τοῦ Καστροφύλακος. Πβλ. προχείρως ἐν Ἁγαθ. Ξηρουχάκη, Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἐπτάνησος, Ἀθῆναι 1934, σ. 58-61, 63.

¹⁶) Ἡ τοπωνυμία τόσον τοῦ ποταμοῦ, ὅσον καὶ τοῦ ἐκ τούτου ὀνομασθέντος προαστείου εἶναι παλαιὰ ἀπαντῶσα πρῶτως κατὰ τοὺς ἐνετικούς χρόνους καὶ ἀσφαλῶς εἶναι ἀραβικὴ.

¹⁷) Τῆς Παναγίας στὴν Χανουτιὰ παρὰ τὴν Γέργερην Καινουρίου: πβλ. G. Gerola, M.V. IV p. 542 καὶ Στ. Ξανθοῦδίδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης, «Ἀθηνα», τόμ. ΙΕ' (1903), σ. 143. Ἐκεῖ, ὡς χαρακτηρισμὸς ἱερέως, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδίδεται εἰς λειτουργὸν ἐκκλησίας κειμένης ἔξω τῶν τειχῶν. Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Κατσαμπᾶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔκειτο ἢ ἐν τῷ ὁμωνύμῳ συνοικισμῷ ἢ κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ ποταμοῦ, ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ συνοικισμὸς: δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἢ κατὰ τὸ σημερινὸν Μετόχι Σελόπουλο παλαιὰ μὲ βυζαντινὴν διακόσμησιν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

πικοῦ προσδιορισμοῦ, ἀλλὰ ὑπεσήμεαινε καὶ τὴν προστατευτικὴν ἐπὶ τῶν τειχῶν μέριμναν τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα τόσον στενωῶς ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ συνεδέθη μὲ ἐπωνυμίας τειχῶν, κάστρων, πυλῶν¹⁸. Καὶ ἀκριβῶς μὲ μίαν τῶν πυλῶν τοῦ βυζαντινοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, τὴν Ὠραία Πύλην ἢ Πόρταν, συνεδέθησαν διὰ τῆς ἐπωνυμίας δύο ἄλλαι ἐκκλησίαι, πολὺ πιθανὸν βυζαντιναί, καθ' ὅσον ἡ Ὠραία Πύλη ἔπαυσε πρωίμως ὑπάρχουσα ἢ τοῦλάχιστον χρησιμοποιουμένη κατὰ τοὺς ἐνετικούς χρόνους: ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὴν Ὠραία Πόρτα καὶ ἡ Παναγία Ὠραιοπυλίτισσα¹⁹. Ἡ πύλη αὕτη εὐρίσκετο κατὰ τὴν πρὸς ἀνατολὰς ἀπόληξιν τοῦ νοτίου τείχους, ἐκεῖ ὅπου τοῦτο ἐκάμπτετο βαῖνον πρὸς τὴν γωνίαν, ὅπου, ὅχι πολὺ μετὰ τὴν ἐνετικὴν ἐγκατάστασιν, ἀνιδρύθη ἡ μεγάλη Μονὴ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Πισωτειχιώτισσας, τὴν ἐπωνυμίαν δὲ Ὠραία ἔλαβε βεβαίως κατὰ τὴν τῆς γνωστῆς πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπωνυμίαν τὴν ὁποίαν οἱ Ἐνετοὶ παρήλλαξαν ὁμοήχως εἰς *Aurea*, πάλιν κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλα ἀνάλογα τοῦ ἰδίου αὐτῶν κόσμου²⁰. Ἴσως ἐκ τῆς αὐτῆς πύλης ἔλαβε τὸ ὄνομα ὁ λατινικὸς ναὸς ἢ μᾶλλον παρεκκλήσιον τῆς *S. Maria Formosa*, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ἀπὸ τὸ παρωνύμιον *Eumorphi*, μὲ τὸ ὁποῖον τὴν ἀπεκάλουν οἱ ὀρθόδοξοι²¹.

¹⁸) Οὕτω ἐτιμήθη ὡς Καστρίτισσα, Παλαιοκαστρίτισσα, Πορταίτισσα, Χρυσοκαστρίτισσα, Πυργιώτισσα, Τειχοσώστρα, καὶ μὲ ἄλλα ἀνάλογα ἐπίθετα

¹⁹) Ἐλέγετο καὶ Πυλίτισσα ἀπλῶς, ἐξ οὗ προῆλθεν ἡ σύγχυσις πρὸς ἄλλο ἐπίθετον σχεδὸν ὁμόηχον: Πολίτισσα. Δυστυχῶς τὸ ἐπίθετον παρεδόθη εἰς τοὺς λατινικοὺς καταλόγους τῶν ἐκκλησιῶν παρεφθαρμένον ἀλλὰ περὶ τούτου ἀλλαχοῦ διεξοδικώτερον.

²⁰) Πβλ. τὴν μελέτην τοῦ *G. Gerola*, *Porta Aurea, Porta Aureola*, «*Atti del R. Istituto Veneto*» 1929. Ἐκεῖ ἐπανωρθώθη τὸ σφάλμα τῆς ἀρχικῆς τοποθετήσεως κατὰ τὴν *Sabbionera* (M.V. I 113), καθορισθείσης τῆς θέσεως ταύτης εἰς Τρεῖς Καμάρες.

²¹) Θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἰδρύθη κατ' ἀναλογίαν τῆς ἐν Ἐνετίᾳ παλαιᾷ ἐκκλησίᾳ τῆς *S. Maria Formosa*. Ἐν τούτοις ὁ *Cornelius* (Cr. S. II, 21) σαφῶς μαρτυρεῖ: «*In Cretam igitur ignoto mihi anno appulsi Jesuitae Ecclesiam Sanctae Mariae Formosae, quae de iure erat Patriarchalis Constantinopolitanae mensae, primum obtinuerunt...*» Ἡ ἐκκλησία λοιπὸν ἦτο παλαιὰ Βυζαντινὴ, ἐξηρητημένη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐχρησιμοποιήθη ἀπλῶς ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν οὕτω ἐρμηνεύεται ἡ ὀνομασία *Eumorphi*, πολὺ πιθανὸν προελθοῦσα ἐκ τῆς θέσεώς της παρὰ τὴν Ὠραία Πύλην, ὀνομασία τὴν ὁποίαν οἱ Ἰησουῖται μετέφρασαν εἰς *Formosa* κατὰ τὸ Ἐνετικὸν ἀνάλογον. Τὸ παρεκκλήσιον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναγνωρισθῆ εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα

Ἐάν ἡ Ὠραία Πύλη ἦτο ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ἀναφερομένην ἤδη εἰς παλαιὰ ἐνετικά ἔγγραφα μὲ τὸ ἑλληνικὸν αὐτῆς ὄνομα *Porta Palea*, τῆς ὁποίας, ἀπὸ μακροῦ κλειστῆς οὔσης, ζητεῖται τὸ ἀνοιγμα κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα πρὸς καλυτέραν ἐξυπηρέτησιν τῆς μετὰ τῆς ὑπαιθρου ἐπικοινωνίας²⁹, δὲν γνωρίζομεν. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον θὰ προσηρομόζετο μᾶλλον πρὸς πύλην παλαιότερας ὀχυρώσεως, ἴσως βυζαντινῆς, παρὰ εἰς πύλην τῆς τότε ἀκόμη προσφάτου ἐνετικῆς ὀχυρώσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ χαρακτηρ τῆς πόλεως διετήρησε τὴν μορφήν κάστρου μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτοῦ βούργων, διατηροῦντος, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, περίβολον τειχῶν μετὰ πυλῶν, τῶν ὁποίων δύο ἢ τρεῖς — τὸ Ἐξώπορτον, ἡ Ὠραία Πύλη καὶ ἡ Παλαιὰ Πόρτα, (αἱ δύο τελευταῖαι ἴσως ταυτιζόμεναι) — ἀναφέρονται ῥητῶς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον δὲν φέρει ὡς πιθανὸν ὅτι οἱ χαρακτηρισμοὶ τῶν βούργων καὶ τοῦ κάστρου παρέμειναν ὑπάρχοντες καὶ μετὰ τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἀραβικοῦ τείχους, τῶν τοπικῶν ὡς πρὸς τὰ τείχη προσδιορισμῶν διδομένων κατὰ τὰ παλαιότερα, ἤδη ὅμως ἐκλιπόντα, ὀρθόθεςια. Ἡ ὀνομασία Ὠραία Πύλη κατὰ τὴν πύλην τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐδόθη κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, πολὺ ὀλιγότερον δὲ μετὰ ταύτην, ἂν ὁ περίβολος μετὰ τῶν τειχῶν εἶχε τελείως ἐκλείψει. Πολὺ πιθανώτερον παρουσιάζεται ὅτι μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τοῦ Νικηφόρου διὰ τὴν μεταφορὴν τῆς πόλεως οἱ κάτοικοι ἔσπευσαν νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀραβικῶν τειχῶν καὶ νὰ συμπληρώσουν, ὅσον ἦτο δυνατόν, τὸν περίβολον, ἀφοῦ μάλιστα ὁ κίνδυνος νέων ἀραβικῶν καὶ γενικώτερον πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ὡς ἦτο ἐκτεθειμένη ἡ πόλις παρὰ τὴν θάλασσαν, ἦτο καταφανής. Ὄταν τοσοῦτον ἰσχυρὸς περίβολος περιέβαλλε τὸ ἐκ φύσεως ὀχυρὸν Τέμενος, ὁ Χάνδαξ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔμενε ὄλως ἀνοχύρωτος. Ἐάν δὲν ὑπῆρχε μία τοιαύτη ὀχύρωσις, θὰ ἦτο ἀδύνατον διὰ τοὺς Γενουάτας, οἵτινες μόλις ἔτος ὑπῆρξαν κύριοι τῆς πόλεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤδη τὸ 1207 ἐξεβλήθησαν πρὸς τὴν ὑπαιθρον ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, νὰ οἰκοδομήσουν συνεχῆ ζώνην τειχῶν³⁰. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γκερόλα προσαγομένη

ὀπισθεν τοῦ παλαιοῦ τείχους, ἐντὸς τοῦ ἐνετικοῦ μεγάρου, ὅπου σήμερον ἡ ἰδιοκτησία Μαμαλάκη.

²⁹) *H i p. N o i r e t*, Documents inédits, σ. 399. Ἡ πύλη αὕτη εἶναι φαίνεται ἐκεῖνη, διὰ τὴν ὁποίαν δίδεται τὸ 1458 ἐντολὴ νὰ ἀνοιχθῆ ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς συνεχοῦς φρουρήσεως.

³⁰) *G. G e r o l a*, M.V. I, 105. Ὁ ἐνετολόγος παραδέχεται τὴν ὑπὸ τοῦ γενουάτου πειρατοῦ ἔναρξιν τῆς ὀχυρώσεως τοῦ φρουρίου, διὰ τὴν ὁποίαν παρατηρεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχουν θετικαὶ ἀποδείξεις.

μαρτυρία τοῦ ἑνετοῦ χρονογράφου, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω παρεθέσαμεν, βεβαιοῦσα τὸ ἀτείχιστον τῆς πόλεως κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Γενουατῶν κατάληψιν, καὶ ὑστερογενῆς εἶναι καὶ ἀναξιόπιστος: ὁ περίβολος ἀποδεικνύεται ὑπάρχων κατὰ τὸ 1213 συνεχῆς, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπη τὴν ἐλευθέραν διάβασιν, καίτοι βεβαίως οὐχὶ σημαντικός, ἀφοῦ κατὰ τὸ πραξικόπημα τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μάρκου Σανούτου ὁ πρῶτος δούκας Ἰάκωβος Τιέπολος ἠναγκάσθη, διὰ νὰ διαφύγῃ, νὰ κατέλθῃ ἔνδεδυμένος γυναικεῖα διὰ σχοινίου τὰ τεῖχη, καταφυγῶν δὲ εἰς τὸ Τέμενος ἠδυνήθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος νὰ γίνῃ ἐκ νέου κύριος τῆς πόλεως νύκτωρ ἀναρριχηθεὶς διὰ κλιμάκων εἰς τὰ τεῖχη²⁴, εἶναι δὲ ζήτημα ἂν οἱ ὀλιγάριθμοι ἑνετοὶ ἀποικοὶ θὰ ἠδύναντο νὰ δημιουργήσουν τοιοῦτον περίβολον ἐντὸς διετίας — διότι προηγουμένως ἀπὸ τοῦ 1207 ἕως τοῦ 1211 διατελοῦντες εἰς δεινὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς Γενουάτας καὶ τοὺς ἐπιχωρίους, καὶ τῆς ὑπαίθρου δεσποζομένης εἰσέτι ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου, δὲν θὰ εἶχον τὴν τοιαύτην δυνατότητα — ὅταν εἶναι γνωστὸν πόσον μακρὸν διάστημα ἐχρειάσθησαν διὰ τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν τειχῶν τούτων. Ἡ μαρτυρία τοῦ χρονογράφου θὰ ἀφεώρα μᾶλλον εἰς τὴν εὐχερῆ κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενουατῶν λόγῳ ἐλλείψεως σημαντικῆς ὀχυρώσεως. Βυζαντιναὶ ὁμῶς μαρτυρίαι²⁵ ἀποδίδουν τὴν εὐκόλον ἐπιτυχίαν εἰς ἄλλους λόγους καὶ μάλιστα εἰς τὸν δόλον.

Ὡς συμπέρασμα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων θὰ ἠδύνατο νὰ συγκεφαλαιωθῇ ὡς ἐξῆς ἡ ἱστορία τῆς παλαιότερας ὀχυρώσεως τοῦ Χάνδακος. Ἡ κατακρήμνισις τῶν ἀραβικῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά δὲν ὑπῆρξεν ὀλοκληρωτικὴ καὶ προέβη μέχρις ἀχρηστεύσεώς των ὡς ὀχυρωματικῆς ζώνης. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου τῆς μεταφορᾶς τῆς πόλεως κατὰ τὴν β' Βυζαντινὴν Περίοδον ἡ ἀνάγκη ὤθησεν εἰς τὴν πρόχειρον μὲν, ἀλλὰ ἀρκοῦσαν δι' ἄμεσον ἄμυναν τῆς πόλεως νέαν ὀχύρωσιν, χρησιμοποιηθέντων ὡς πυρήνων τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ἀραβικοῦ τεύχους. Τὰ τεῖχη ταῦτα ἔλαβον οὐσιωδῶς τὴν μορφήν ἢ ὁποία διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς παλαιότερους ἑνετικούς χρόνους, συνεχοῦς καμπυλουμένης ζώνης ἐνισχυομένης κατὰ πυκνὰ διαστήματα ὑπὸ τετραγώνων πυργίσκων, καὶ ἠκολούθησαν τὴν γραμμὴν τῶν ἀρα-

²⁴) De Monacis, Chronicon, 154.—Gerola, M.V. I, 105.

²⁵) Νικητάς Χωνιάτης, 843: "Ὅθεν πειραταὶ τινες Γενουάται, περιπήματα ἀνδρῶν καὶ ἀμβλώματα, οὐ κατὰ τοῦτο μὲν τινος ὑπερφέροντες, κατὰ δ' ἐκείνο τὰ δεύτερα φέροντες, ἀλλ' ἀπανταχῇ πονηρῶς πράττοντες καὶ δυσδαιμόνως, στρογγύλων πέντε νηῶν εὐπορήσαντες καὶ σκάφη τρίκροτα κατηρηκότες πρὸς τοῖς εἴκοσι τέσσαρα ἐς τὴν Κρήτην διαπλωτίζονται. Καὶ πλασάμενοι τοὺς ἐμπόρους, εἶτα ἐπιθέμενοι ὡς πολέμοι, τῆς νήσου ξυμπάσης κατίσχυσαν εὐμαρθέστατα.

βικῶν τειχῶν καὶ τοῦ χάνδακος. Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς β ο ὕ ρ ο υ ς, οἱ ὅποιοι, ἀποτελοῦντες ἀρχικῶς δύο χωριστὰ συγκροτήματα, βαθμηδὸν συνηνώθησαν εἰς σχεδὸν συνεχῆ ζώνην περιλαμβάνουσαν ὁλόκληρον τὸ νότιον κράσπεδον τῆς πόλεως καὶ ἀργότερον ἐχαρακτηρίζοντο ὡς παλαιοὶ β ο ὕ ρ ο ι, ἐγένετο διὰ μιᾶς κυρίας πύλης, ἡ ὁποία προφανῶς ἔκειτο εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ὅπου ἀργότερον τὸ ἀποκαλούμενον *Voltope*, καὶ ὠνομάζετο Ἐξώπορτον, ἂν κρίνη δέ τις ἀπὸ πρῶτον μαρτυρίαν τοῦ 13ου αἰῶνος, καὶ Πόρτα τοῦ Κίστρου²⁶, δι' ἑτέρας πύλης κατὰ τὴν ΝΑ ἀπόληξιν τοῦ χερσαίου τείχους, ἀποκαλουμένης κατὰ τὴν γνωστὴν πύλην τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ὠραίας²⁷, ἴσως αὐτῆς ἐκείνης τῆς ἀργότερον ὀνομαζομένης Παλαιᾶς, πιθανῶς δὲ καὶ διὰ τρίτης μικροτέρας καὶ δευτερευούσης κατὰ τὴν ΝΔ πλευρᾶν, ἴσως οὐχὶ διαφόρου ἐκείνης ἡ ὁποία εἰς ἔγγραφον τοῦ 1281 καλεῖται *Porta Parna*²⁸. Ἐάν κατόπιν τούτων ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ παλαιοτάτη ἐνετικὴ ὀχύρωσις περιορίσθη κύριως εἰς συμπλήρωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ὑπαρχούσης βυζαντινῆς, δύναται νὰ στηριχθῆ, ἡ μνεῖα ἐν τῷ αὐτῷ παλαιῷ ἐγγράφῳ τοῦ XIII αἰ., τοῦ ὁποίου τὸ πρότυπον ἀνήγεται εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετικῆς ἐγκαταστάσεως, τῆς *Porta Ripae Maris* θὰ προσέθετε μίαν ἀκόμη πύλην ἐπικοινωνίας μὲ τὸν λιμένα, βεβαίως ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀκολούθως ἐξειλίχθη εἰς τὴν Πόρτα τοῦ Μόλου.

Τῶν τειχῶν τούτων θὰ ἠδύναντο ἐπομένως νὰ ἀναζητηθοῦν λείψανα εἰς τὸ μέχρις ἡμῶν διασωθὲν παλαιὸν τεῖχος τῆς πόλεως, ἰδίως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ πλευρᾶν, ὅπου αἱ ἀλληλοδιάδοχοι προσθῆκαι καὶ μεταποιήσεις δὲν τοῦ ἐξηφάνισαν τὴν ἀρχικὴν λίαν ἀρχαϊκὴν ὄψιν. Δυστυχῶς σήμερον σφύζεται τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης πλευρᾶς πολὺ μι-

²⁶) G. Gerola, M.V. I; 105: Πρόκειται περὶ κρητικῶν καπιτουλαρίου, τοῦ ὁποίου ἀναγομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ XIII αἰ. διεσώθη μεταποιήσις τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (E. Gerland, Das Archiv des Herzogs von Kandia, Strassburg 1899, σ. 84).

²⁷) Ἡ Ὠραία Πύλη ἔκειτο, ὡς γνωστόν, παρὰ τὸ Νεώριον κατὰ τὸ Χρυσοῦν Κέρας. Παρὰ ταύτην εὐρίσκετο ὁ πύργος ἀπὸ τὸν ὅποιον ἠρωϊκώτατα ἠμύνθη κατὰ τὴν ἄλωσιν τὸ πλήρωμα τοῦ κρητικῶν πλοίου: Ξανθοῦ δίδου, Ἐνετοκρατία σ. 111.

²⁸) Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα τελείως βέβαιοι, ὅτι ἡ *Porta Parna* ἦτο διάφορος τῆς ἀλλαχοῦ ἀναφερομένης *Palea*. Ὑπὲρ τούτου θὰ ἦτο, ἂν ἡ τελευταία συνέπιπτε μὲ τὴν Ὠραϊαν Πύλην, τῆς ὁποίας τὸ ἐπικρατοῦν ὄνομα δὲν θὰ ἐπέτρεπε παράλληλον χρησιμοποίησιν τοῦ ὀνόματος *Parna*, ἐκτὸς ἂν τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀπλοῦς ἐπιθετικὸς προσδιορισμός. Τὸ ἔγγραφον ἐν *Catactico ecclesiarum et monasteriorum*. V.A.S: Archivio del Duca, busta V.b καὶ V.B.M: Lat. IX, 179.

κρὸν τμήμα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ μορφώσῃ τις ἀκριβῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου γνώμην.

Ὁ βυζαντινὸς περίβολος βεβαίως οὔτε ὑψηλὸς ἦτο, οὔτε σημαντικοῦ πάχους, ἀμφίβολον δὲ εἶναι ἂν ἦτο συνεχῆς ἢ προστατεύουσα τοῦτο τάφρος καὶ ἀναμφισβητήτως τὸ τεῖχος παρουσίαζε σοβαρὰ μειονεκτήματα λόγῳ τῶν ὁποίων, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βυζαντινῆς περιόδου, δὲν ὑπελογίζετο ὡς ἀποτελοῦν σοβαρὰν ἀμυναν τῆς πόλεως. Πιθανῶς τοῦτο νὰ ὑπεβοήθησε τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Γενουατῶν, συνδυαζομένου καὶ τοῦ δόλου. Οἱ τοιαύτην προσοχὴν εἰς τὴν ῥαγδαίαν ὀχύρωσιν τῆς νήσου δόντες Γενουᾶται ἀναμφιβόλως ἐνίσχυσαν καὶ συνεπλήρωσαν τὰ τεῖχη, ἀλλὰ καὶ οὕτω ταῦτα ἐλλείψει χρόνου δὲν ἀπέκτησαν ἀξίαν λόγου ὀχυρωματικὴν ἀξίαν καὶ οἱ Ἑνετοὶ εὐθὺς ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει των λαμβάνουν πρόνοιαν ἐκτελέσεως ἔργων ἐπισκευῆς καὶ μερικῆς οἰκοδομῆς τῶν τειχῶν, ἐκβαθύνσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν τάφρων²⁹. Ἀλλὰ ἐπὶ πολλὰ εἰσέτι ἔτη τὰ τεῖχη τῆς πόλεως πᾶν ἄλλο εἶναι ἢ ἰσχυρὰ καὶ, συντελούντων τῶν σεισμῶν, ἐμφανίζον χάσματα μέσῳ τῶν ὁποίων, ὡς ἀναφέρει ἔγγραφον τοῦ 1390, «*quilibet intrare poterat et exire ad libitum suum absque obstaculo alicuius*»³⁰.

**Β'. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΤΙΝΑ ΕΙΣ ΤΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΧΑΝΙΑ
(Πβλ. Ε.Ε.Κ.Σ. 1940. 227 κ.έξ.)**

Εἰς ὅσα ἄλλοτε περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως Χανιά ἔγραψα εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσω τὰ ἀκόλουθα, τὰ ὁποῖα ἐνίσχουν ἔτι μᾶλλον τὴν τότε προταθεῖσαν ὑπόθεσιν. Ὑπεστηρίχθη ὅτι, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε μεμαρτυρημένον τοπωνύμιον Ἄ λ χ α ν ί α κ ὠ μ η — ὁ τύπος οὗτος ἐπροτιμήθη δι' ὠρισμένους λόγους τοῦ ἐπίσης δυναμένου νὰ ἀποκατασταθῇ Λ α χ α ν ί α κ ὠ μ η — κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας, ἢ ἐπιβίωσις τούτου εἰς τὸ σημερινὸν Χανιά, μεσολαβοῦντος τοῦ καθ' ὑπόθεσιν ὑπὸ τῶν Ἀράβων διαμορφωθέντος Al-hanīm ἐκ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τούτου, ἐνεφάνιζε πολὺ μεγαλυτέραν πιθανότητα ἀπὸ οἰανδήποτε ἄλλην προέλευσιν τοῦ ὀνόματος. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ χωρισθέντος ὡς ἄρθρου a l διὰ τοῦ l a καὶ τὰ εἰς τοὺς τύπους L a C a n i a ἢ L a C a

²⁹) G. Gerola, M.V. I, 106.

³⁰) G. Gerola, αὐτόθι 107. V.A.S: Archivio del Duca, Atti antichi, II.

π e a καὶ τὰ Χ α ν ι à φαίνεται ἐντελῶς φυσική⁸¹. Παρεδέχθην καθ' ὑπόθεσιν τὸν προελληνικὸν χαρακτήρα τοῦ τύπου Ἄλχανία, συνδέσας τοῦτον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ λατρευθέντος θεοῦ Βαλχανοῦ ἢ Βελχανοῦ, ἀλλὰ ἐλλείπει στοιχείων περιορίσθην νὰ τονίσω μόνον τὴν πιθανότητα τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐξ ἀναλόγων.

Διὰ τῶν ἀκολουθῶν προσαγομένων νεωτέρων στοιχείων, προελθόντων ἐξ ἐνετικῶν πηγῶν καὶ τῆς προσφάτου ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης, ἐπιβεβαιοῦνται κυρίως ἀφ' ἐνὸς ἢ ὑπαρξίς κατὰ τὴν περιοχὴν ἀκριβῶς Χανίων-Σούδας ἀρχαίας πόλεως Βαλχανίας ἢ Βουλκανίας, σχετιζομένης κατὰ τὴν παράδοσιν μὲ τὸν Μίνωα καὶ τὴν λατρείαν τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ Βελχανοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ κατὰ τὴν σημερινὴν πόλιν Χανιά ὑπαρξίς μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου, συνοικισμοῦ εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἀποδοθῆ τὸ προελληνικῆς μορφῆς ὄνομα.

Ὅτι οἱ Ἑνετοὶ καὶ ἐπίσης ἄλλοι Ἰταλοὶ ἀντλοῦντες ἐκ πηγῶν ἀγνώστων ἡμῖν καὶ ἴσως διὰ παντὸς ἀπολεσθεισῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιβιούσης ἔτι παραδόσεως, παρέδωσαν εἰς ἡμᾶς περὶ ἀρχαίων πόλεων ἄλλοθεν ἀγνώστων εἶναι γνωστόν. Οὕτω μᾶς παρεδόθησαν τὰ ὀνόματα Σφήκιον ἢ Σφηκία, Φελινοῦς, Ἀμύκλα, Κρηναία—ταυτιζομένη

⁸¹) Πιθανὸν κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν θὰ ἠκούετο παραλλήλως μὲ τὸν ἑξα-ραβισθέντα τύπον ὁ παλαιὸς Ἄλχανία ἢ ἤδη Ἄλχανιά ἢ ἴσως κεχωρισμένως Ἄλ Χανιά. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἑνετοκρατίας εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Thevet μνεία τύπου A l q u e n e e: βλ. P a s h l e y, Travels in Crete I p. 2, n. 2: «The old traveller Thevet, Cosmographie de Levant, fol. 28, ed. Anvers. 1556, calls the city A l q u e n e e, a name derived from the sound of a l l a Canea, which he may have heard uttered by Venetians». Φυσικὰ ἢ ἐρμηνεία τοῦ Pashley δὲν ἐμφανίζεται ὡς πιθανὴ μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν σχετικῶς μὲ τὸ παλαιὸν ὄνομα Ἄλχανία. Οὕτω δυνάμεθα ὑποθετικῶς νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἐξῆς σειρὰν διαδοχῆς τύπων: F^α λ χ α ν ο υ ἢ μᾶλλον F^α λ χ α ν ν α — κατὰ τὰ τόσα ἄλλα προελληνικὰ εἰς - ν α, πβλ. Ρίθυμνα —, ὡς τὸ προελληνικὸν ὄνομα, F α λ χ α ν ί α καὶ εἶτα Ἄ λ χ α ν ί α κ ὶ μ η καὶ ἀπλῶς Ἄ λ χ α ν ί α, ὡς τὸ προελθὸν διὰ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς καταλήξεως καὶ σταθεροποιήσεως τοῦ ἡμιφώνου φθόγγου ὄνομα, ἀκολουθῶν τὸ ἑξα-ραβισθὲν A l h a n i m παραλλήλως μὲ τὸ ἐπιβιοῦν Ἄ λ χ α ν ι à ἢ ἤδη Ἄ λ Χ α ν ι á, διαμορφωθὲν διὰ διαχωρισμοῦ ὡς ἀραβικοῦ προθέματος τῆς πρώτης συλλαβῆς, καὶ μετὰ τοῦτο, διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου, συντελούσης τῆς ἀποδοθείσης εἰς τὸ ἑξα-ραβισθὲν ὄνομα σημασίας, τὰ Χ α ν ι á, συνεχισθὲν καὶ μέχρι σήμερον παραλλήλως μὲ τὸν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν διὰ μεταφράσεως τοῦ ἄρθρου a l εἰς l a δημιουργηθέντα τύπον L a C a n i a (οὕτω ἀναφέρεται ἡ ἀποικία τῶν Ἑνετῶν τοῦ 1252 ἐν Cronaca Veneziana' βλ. P a s h l e y, αὐτ. p. 4 n. 4) καὶ L a C a n e a, ἐξ οὗ τὸ γαλλικὸν L a C a n è e. Φυσικὰ δὲν ξενίζει ἢ ἐμφάνισις εἰς τὰ λατινικὰ κείμενα τῶν Ἑνετῶν τοῦ ἀνάρθρου τύπου C a n i a.

μὲ τὴν Συτίαν—Σίκανδρος, ὡς ἄλλο ὄνομα τῆς πόλεως Πυλωροῦ κ.ἄ.⁸² Παραλλήλως ἐγένετο ὑπὸ τῶν λογίων Ἰταλῶν τοποθέτησις ἀρχαίων πόλεων εἰς τόπους ἐρειπίων καὶ εἰς περιπτώσεις ἐνίοτε, καθ' ἃς αἱ πηγαι τὰς ὁποίας διαθέτομεν σιγοῦν ἢ ἀόριστον μόνον παρέχουν ἔνδειξιν, τοποθέτησις ἀποδειχθεῖσα ἐνίοτε διὰ νεωστὶ προκυψασῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων, ἐπιγραφικῶν ἢ ἄλλων, ἐπιτυχῆς. Ταῦτα μᾶς φέρουν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἦντλον ἐκ πηγῶν ἢ ἐστηρίζοντο ἐπὶ ἐνδείξεων ἔκτοτε ἀφανισθεισῶν ἢ λανθανουσῶν. Καὶ τοῦτο συνεπάγεται, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κρίνονται ἐκ τῶν προτέρων ὡς ἀναξιόπιστοι, καὶ μάλιστα ἀβασανίστως, ἐνετικάι μαρτυρίαί. Λίαν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τῆς προκειμένης περιπτώσεως: ὁ ἐνετὸς χρονικογράφος τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΖ' αἰ. Ἀ ν δ ρ έ α ς Κ ό ρ ν ε ρ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑκατὸν πόλεων τῆς Κρήτης, τὸν ὁποῖον παρεισάγει, περιλαμβάνει πόλιν «*Wlcania, a Minoe aedificatam in mare, in qua Wlcanum praecipuo cultu incolae venerabantur*»⁸³. Πόθεν ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν ταύτην δὲν γνωρίζομεν, ἀλλὰ ἡ διατύπωσις φαίνεται ὅτι παρελήφθη αὐτοῦσια ἀπὸ ἀξιόλογον ἀρχαίαν πηγὴν: διασώζει τύπον ὄντως προελληνικὸν τοῦ ὀνόματος διατηροῦντα φωνητικὸν σύμπλεγμα μὲ ἡμίφωνον μὴ δηλωθέντα φθόγγον, ὁ ὁποῖος πράγματι ὑπῆρχεν ἐν τῷ ὀνόματι Βελχανὸς-Βαλχανὸς-Vulcanus, ἐξ οὗ καὶ ἡ κινητικὴ παραλλαγή τοῦ τύπου⁸⁴. Καὶ ὁ προελληνικὸς οὗτος τύπος δικαιολογεῖται πλήρως ἐκ τῆς μνείας τῆς ἰδρύσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μίνωος καὶ τῆς ἐν αὐτῇ λατρείας τοῦ σήμερον καθολικῶς ἀναγνωριζομένου ὡς προελληνικοῦ θεοῦ τοῦ αἰγαιακοῦ κύκλου⁸⁵.

⁸²) Ὁ Χριστόφορος Μποντελμόντι, ὁ Ἀνδρέας Κόρνερ, ὁ Κορονέλλι κ.ἄ. μᾶς παρέδωσαν τοιαῦτα ὀνόματα, περὶ τινῶν τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος εἰς προσεχῆ δημοσιεύματα.

⁸³) F l a m. C o r n e l i u s, *Creta Sacra*, I, 117 κ.ἑξ. Ἡ πόλις ἐν σ. 124 (LXXXIV).

⁸⁴) Διὰ τὴν σχέσιν τῶν τύπων F ε λ χ α ν ὸ ς - F α λ χ α ν ὸ ς ἐγένετο λόγος ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ μου (πβλ. Φαλχάνιος, G.D.I, 86). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ συγγενὲς ὄνομα τυρρηνικοῦ θεοῦ V e l χ a n s ἐξειλίχθη εἰς τοὺς λατινικοὺς τύπους V o l c a n u s καὶ V u l c a n u s. Οἱ τύποι οὗτοι ἀποδεικνύουν τὸ κινητικὸν τοῦ ἡμιφώνου φθόγγου. Ἀλλὰ εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ παρὰ τῷ ἐνετῷ χρονικογράφῳ διατήρησις τοῦ δυσπροφέρετου συμπλέγματος W l c, ἐξ ἧς καταφαίνεται ἡ ἀρχαία τοῦ τύπου τούτου παράδοσις. Διὰ τὴν προέλευσιν τοῦ V u l c a n u s ἐκ τοῦ V e l χ a n s πβλ. W. S c h u l z e, *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, σ. 391.

⁸⁵) Πβλ. M. N i l s s o n, *Minoan and Mycenaean Religion*, Lund 1927, p. 481. Ὁ P a u l i ἐν τῷ ἄρθρῳ του ἐν Roscher's *Lexicon d. Mythologie*: Velchans, ὑποστηρίζει τὸν πελασγικὸν χαρακτήρα τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ καὶ τὰς σχέσεις του τόσον μὲ τὴν πρόσω Ἀσίαν, ὅσον καὶ μὲ τὴν Κρήτην, ὅπου

Τὰ ἀνωτέρω εἶναι ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὴν ἡμετέραν περὶ πόλεως Ἐλχανίας ὑπόθεσιν καὶ ὡς περαιτέρω ἐπικύρωσις ἔρχεται ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ πόλις *W l c a n i a* ἀναφέρεται ὡς κειμένη *a p u d m a r e* καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τῆς σειρᾶς, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν τῷ καταλόγῳ ἡ πόλις, συνάγεται, συμπεριλαμβάνετο μεταξὺ τῶν δυτικῶν πόλεων τῆς νήσου⁸⁶. Ἐπὶ τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ ὁ κοσμογράφος *C o r n e l l i* περιέλαβε τὴν πόλιν ταύτην, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἀναγράφει ὑπὸ τὸν τύπον *V u l c a n i a*, εἰς τὰς ὑπὸ τοποθέτησιν ἀρχαίας πόλεις, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἀνέγραψε κύκλῳ τοῦ χάρτου του, *grosso modo*, κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς νήσου, ὅπου ἐπίστευεν ὅτι πάλαι ἔκειντο⁸⁷. Ἀναμφιβόλως δὲν ἠδύνατο νὰ προσδιορίσῃ ἀκριβῶς τὴν θέσιν ταύτης, διότι ἄλλως θὰ ἀνέγραφε τὸ ὄνομά της ἐπὶ τοῦ χάρτου, ἀλλὰ ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ὀνόματος κύκλῳ φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶχε λόγους νὰ πιστεύῃ, ὅτι ἔκειτο κατὰ τὴν δυτικὴν Κρήτην καὶ μᾶλλον κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀποκορώνου. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ χάρτου τούτου ταύτισις τῆς *V u l c a n i a* μὲ τὸ *Χ α λ κ η τ ὄ ρ ι ο ν*, ὡς δυναμένη νὰ παράσχῃ ἔστω ἀσθενῆ πῶς ἔνδειξιν ἀκριβεστέρως τοποθετήσεως, ἔνδειξιν εὐπρόσδεκτον καθ' ὅσον ἐπικυροῖ πλήρως τὴν ἐξενεχθεῖσαν ὑπόθεσιν.

Ἡ παρὰ Στεφάνῳ μνημονευομένη ἀρχαία πόλις Χαλκητόριον, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἔκαλοῦντο Χαλκήτορες, δὲν τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς

ἐμφανίζεται ὡς Βελχανός. Ἰδιαιτέρως τονίζει τὴν ἐκ τοῦ *F e l x a n s* προέλευσιν τοῦ *V o l c a n u s* ἢ *V u l c a n u s*.

⁸⁶) Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Κόρνερ ἡ ἀκολουθουμένη σειρά τῶν πόλεων εἶναι ἢ ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νήσου πρὸς τὸ δυτικόν, οὐχὶ ὅμως ἀπολύτως αὐστηρὰ καὶ, ἐννοεῖται, κατὰ τὴν ὑποθετικὴν θέσιν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ἐνετὸς χρονικογράφος, ἐνίοτε μάλιστα διὰ λόγους πᾶν ἄλλο ἢ ἀποδεικτικούς, εἰς τὰς ἀρχαίας πόλεις. Ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ *LII* ἔχει ἤδη προχωρήσει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δυτικῆς Κρήτης, ὥστε ἡ *W l c a n i a* ὑπὸ ἀριθμὸν *LXXXIV* θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετῆται κατὰ τὸν νομὸν Χανίων. Δυστυχῶς τοῦτο δὲν δύναται νὰ κριθῇ ὡς ἀσφαλές, καθ' ὅσον εἰς τὸ τέλος τοῦ καταλόγου ἀνεγράφησαν αἱ πόλεις τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ ἡ θέσις καὶ προφανῶς ἡ *W l c a n i a* ἀναγράφεται περίπου εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο, ἄλλως μὴ σαφῶς διαχωριζομένων, τμημάτων.

⁸⁷) Τὸν χάρτην ἰδὲ παρὰ *G e r o l a*, *M. V. Vol. I*. Αἱ δέλτοι τῶν πόλεων περιελήφθησαν μεταξὺ τοῦ φυλλώματος καὶ τῶν κλάδων ἐρπυζόντων βλαστῶν φυομένων ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ὑπὸ τὴν Κρήτην οἰκοσῆμου τοῦ καρδιναλίου *d' E s t r e e s*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀφιερουῦται ὁ χάρτης, καὶ κυκλούντων ἐκατέρωθεν τὴν νῆσον μέχρι συναντήσεως τῶν κορυφῶν των κατὰ τὸ μέσον. Τὰ ὀνόματα εἶναι κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν τοῦ καταλόγου τοῦ Κόρνερ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν ἀρίθμησην, ἡ ἀνατολικὴ δὲ ὁμάς τούτων χωρίζεται ἀπὸ τῆς δυτικῆς κατὰ τοὺς ἀριθμοὺς *L—LI*.

Κρήτης ἀκριβέστερον³⁸, πολὺ πιθανὸν ὅμως θὰ ἔκειτο κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου (σημ. ὄρη Μαλάξας, κατὰ τὸν μυχὸν τῆς Σούδας)³⁹. Ἡ τοποθέτησις αὕτη γίνεται μᾶλλον πιθανὴ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι Χαλκήτορες ὠνομάζοντο καὶ οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως Χαλκητόριον τοῦ ὄρους Γρίου οὐχὶ μακρὰν τῆς Μιλήτου, ἀκριβῶς κατὰ τὴν καλουμένην Βερεκυνθίαν περιοχὴν, ὅπου οἱ Βερεκύνθαι ἐφημίζοντο ὡς χαλκουργοί. Ἄξια σημειώσεως εἶναι ἡ παρουσία δύο κρητικῶν ὀνομάτων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς καρικῆς Μιλήτου, ἡ ὁποία ἀπωκίσθη κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τῆς κρητικῆς Μιλάτου, βεβαίως εἰς μινωϊκοὺς χρόνους, ὡς ἐπίσης ἡ σύνδεσις τῶν μὲ τὴν φρυγοκαρικὴν χαλκουργίαν καὶ τὸν φρυγικὸν κύκλον λατρείας⁴⁰. Ἡ παρὰ Coronelli σύνδεσις τοῦ Χαλκητορίου μὲ τὴν *Vulcania*, ἐστηρίχθη ἄρα γε εἰς παλαιὰν παράδοσιν ἢ ἀπλῶς εἰς τὴν σχέσιν τοῦ θεοῦ *Vulcanus*, τοῦ προελθόντος ἐκ τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *Felxas*, μὲ τὰ πῦρ καὶ τὴν χαλκουργίαν;⁴¹ Θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ ἀποφανθῇ τις κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ὡς πι-

³⁸) Πρβ. *Pauly-Wissowa*, Realenc: Chalketores, Chalketorion. Ἡ πηγὴ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου εἶναι τὸ τέταρτον βιβλίον τῶν Χρονικῶν τοῦ Ἀπολλοδώρου καὶ ὡς πρὸς τὸ ἐθνικὸν Χαλκήτορες ὁ Κρατερός ἐν τῷ «περὶ ψηφισμάτων». Ἡ διόρθωσις τοῦ: *Καρία* ἀντὶ *Κρήτης* ἐστηρίχθη εἰς τὴν ὑπαρξίαν Χαλκητορίου ἐν τῇ καρικῇ περιοχῇ, ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἐναντίον τῆς μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου ἀποδεικνύει, διότι ἄλλως θὰ ἔδει νὰ θεωρηθῇ ὡς μὴ ὑπάρχων καὶ ὁ κρητικὸς Βερέκυνθος, ἐπειδὴ ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο περιοχὴ μεταξὺ Καρίας καὶ Λυδίας· πβλ. ἐν *Pauly-Wissowa*, Realenc: Berekyntes.

³⁹) Διὰ μεταλλικὰς φλέβας εἰς τὸ ὄρος Βερέκυνθος βλ. *Pashley*, αὐτ. Ι σ. 58· τὰ κάτω στρώματα τοῦ ὄρους εἶναι γρανιτικά καὶ σχιστολιθικά.

⁴⁰) Ἡ Μεγάλη Μήτηρ ἐλατρεύετο μὲ τὴν ἐπίκλησιν Βερεκυνθία. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Διοδώρου διασωθεῖσαν παράδοσιν (V, 64, 5) «οἱ δ' οὖν κατὰ τὴν Κρήτην Ἰδαῖοι Δάκτυλοι παραδέδονται τὴν τε τοῦ πυρός· χρῆσιν καὶ τὴν τοῦ χαλκοῦ καὶ σιδήρου φύσιν ἐξευρεῖν τῆς [ἔναντι] Ἀπτεραίων χώρας περὶ τὸν καλούμενον Βερέκυνθον καὶ τὴν ἐργασίαν δι' ἧς κατασκευάζεται». Ἐκεῖ λοιπὸν θὰ ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ εὐλόγως καὶ τὸ Χαλκητόριον καὶ οἱ Χαλκήτορες, ἀφοῦ μάλιστα ἀπαντοῦν ἐν τῇ Βερεκυνθίᾳ χαλμοπαραγωγῆς περιοχῇ τῆς ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἀποικισθείσης Καρίας.

⁴¹) Τῆς σχέσεως τοῦ τυρρηνικοῦ θεοῦ *Felxas* καὶ τοῦ ἐκ τούτου προελθόντος *Vulcanus* μετὰ τοῦ αἰγαιακοῦ Βελχανοῦ θεωρουμένης ὡς ἀποδεδειγμένης, ἡ ἀναγραφὴ τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Coronelli ὑπὸ τὸν τύπον *Vulcania*, γνῶριμον ἐν Ἰταλίᾳ, φαίνεται φυσικὴ καὶ ἀναμενομένη, πολὺ δὲ πιθανὸν ἐστηρίχθη εἰς λατινικὴν ἀρχαίαν πηγήν. Τὴν σχέσιν τοῦ *Vulxas* μὲ τὴν χαλκουργίαν, ἀντίστοιχον μὲ τὴν τοῦ *Setlas* — ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ ὁ *Vulcanus* εἰς τοὺς Τυρρηνοὺς — μὲ τὴν σιδηρουργίαν, ἐτόνισεν ὁ *Pauli* ἐν τῇ προμνησθείσῃ μελέτῃ, πιστεύων, ὅτι τὸ ὄνομα ἐσήμαινε πιθανῶς χαλκεὺς (*aerarius*), ὡς τὸ δεύτερον σιδηρουργὸς (*ferrarius*).

θανώτερον. Ὅπωςδήποτε ἡ ὑπαρξίς πόλεως προελληνικῆς, λατρευούσης τὸν θεὸν τοῦ φωτός καὶ τοῦ πυρός, πολὺ πιθανῶς καὶ τῆς χαλκουργίας⁴², Βελχανὸν ἢ Βαλχανὸν, καὶ ἐκ τούτου ἔχουσα τὸ ὄνομά της κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου καὶ Χαλκητορίου παρουσιάζεται ὡς κατ' ἐξοχὴν πιθανή. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ πόλις *Wiscapia* χαρακτηρίζεται παράλιος, θὰ ἔδει τότε ἀναγκαίως νὰ κεῖται ἢ κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ ὄρου τῆς Σούδας ἢ ἐπέκεινα τοῦ στενοῦ λαιμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ τὴν θέσιν τῶν σημερινῶν Χανίων. Οὕτω ἄλλην πορείαν ἀκολουθήσαντες κατελήξαμεν εἰς τὸ αὐτὸ περὶ τῆς πιθανῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς πόλεως καὶ τῆς κατὰ τὴν θέσιν τῆς ὑπάρξεώς ποτε μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ συμπέρασμα.

Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀποκάλυψις ἐνδιαφερόντων λειψάνων μινωϊκῆς ἐποχῆς, συγκεκριμένως ταφικῶν πίθων καὶ ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων «*barbotine*» τῆς ἀρχομένης μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, προστεθεῖσα εἰς τὰ παλαιότερον γνωστὰ ἐξ ἐκτεταμένων νεκροταφείων λαξευτῶν τάφων ὑστερομινωϊκῶν χρόνων, πάντων ἐντὸς τῆς σημερινῆς πόλεως ἀνευρεθέντων⁴³, ἀποτελοῦν οὐχὶ ἀπλῆν ἔνδειξιν, ἀλλὰ ἀπόδειξιν τῆς τότε ἀκμῆς κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ, αὐ-

⁴²) Οἱ νομισματικοὶ τύποι τῆς Φαιστοῦ μὲ τὸν θεὸν Βελχανὸν κρατοῦντα ἀλέκτορα ἀποδεικνύουν τὴν σχέσιν τούτου μὲ τὸ φῶς. Ἄν ὁ ἥρωες Φαῖστος καὶ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως Φαιστοῦ εἶχον ἐσωτερικὴν σχέσιν μὲ τὸν Ἡφαίστον, οἱ δεσμοὶ τῆς πόλεως ταύτης μὲ θεότητος τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκουργίας, οἷος ὁ Βελχανός, θὰ ἦτο μᾶλλον ἀποδεδειγμένη (πβλ. *Pauli*, αὐτόθι). Ἡ τοποθέτησις τῆς Ἀλχανίας κατὰ τὴν φημιζομένην ὡς χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ Χαλκητορίου καὶ Βερεκύνθου θὰ ἀπέκτα οὕτω ὅπως ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἐτι μεγαλυτέραν συνδυαζομένη ἢ πληροφορία τοῦ *Παρίου Χρονικοῦ* (πβλ. *Karl Hæck*, *Kreta*, I, 279), ἀποτελοῦσα παραλλαγὴν τῆς παρὰ *Διοδώρου* παραδόσεως, τῆς συσχετιζούσης τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλουργίας μὲ τὴν περιοχὴν τοῦ Βερεκύνθου: «ἀφ' οὗ Μίνως ὁ πρῶτος ἐβασίλευσε καὶ Κυδωνίαν ᾤκισε καὶ σίδηρος εὐρέθη ἐν τῇ Ἰδη, εὐρόντων Ἰδαίων Δακτύλων Κέλμιος καὶ Δαμναμενέως, βασιλεύοντος Ἀθηνῶν Πανδίωνος». Ἡ μαρτυρία αὕτη φαίνεται ὅτι ἀποδίδει μὲ διάφορον διατύπωσιν τὴν ἴδρυσιν τῆς μινωϊκῆς Ἀλχανίας λατρευούσης ἰδιαζόντως τὸν θεὸν τοῦ πυρός καὶ τῆς χαλκουργίας Βελχανὸν κατὰ τὴν χαλκοπαραγωγὸν περιοχὴν τοῦ ὄρους Βερεκύνθου. Ἡ μινωϊκὴ ἄλλως παράδοσις φαίνεται ἔντονος καὶ εἰς εὐρυτέραν περιοχὴν συνδεομένη μὲ τὴν ἴδρυσιν τῆς Μινώας κατὰ τὸν ὄρον τῆς Σούδας καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς κυνηγέτιδος μινωϊκῆς θεότητος Δικτύννης ἢ Βριτομάριδος κατὰ τὸ ἀκρωτήριον *Δικτυναῖον*, ὅπου τὸ σημερινὸν ὄνομα Μένιες ἐνθυμίζει πάλιν τὸ ὄνομα τοῦ Μίνως.

⁴³) Πβλ. Β. Θεοφανείδης, Πεπραγμένα ἀρχαιολ. Περιφερείας Δυτ. Κρήτης, ΕΕΚΣ, Γ' σ. 193.—*J. Pendlebury*, *The Archaeology of Crete*, London 1939, p. 260—261.

τοῦ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος θὰ συνεδέετο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προελληνικοῦ θεοῦ.

Ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ὁ μινωϊκὸς συνοικισμὸς, δὲν ἐξηκριβώθη μέχρι σήμερον, καὶ ἡ ἐξακρίβωσις δὲν θὰ εἶναι εὐκόλος, ἀφοῦ οἱ χθαμαλοὶ λόφοι, παρὰ τοὺς ὁποίους ἀνευρέθησαν τὰ νεκροταφεῖα, ἐκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν οἰκοδομῶν τῆς νέας πόλεως. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους, φαίνεται, εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἑκεῖ κώμη, πολὺ πιθανὸν διαστελλομένη ὡς Ἀλχανία κώμη ἀπὸ τὴν κυρίαν πόλιν, τὴν Κυδωνίαν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς τελευταίας ταύτης δυστυχῶς ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς πόλεως ἤρχισε κυρίως ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν φυγάδων Σαμίων τὸ 524 π.Χ., διακρινομένων ὡς ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων, ἀπὸ τούτων δὲ καὶ περιοχὴ τις τῆς πόλεως ὠνομάσθη Σαμία⁴⁴. Εἰς ποίαν ὁμως σχέσιν εὐρίσκετο ἡ περιοχὴ αὕτη, ἡ κυρίως Κυδωνία καὶ ἡ Ἀλχανία κώμη, ἐλλείπει στοιχείων δὲν δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν.

Ἡ ἀρχαία Κυδωνία, ὅπως αἱ περισσότεραι τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης, εἶχεν ἤδη παρακμάσει πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων καὶ ἡ ἐπισκοπὴ αὐτῆς εἶχε μετατοπισθῆ εἰς τὴν ἀπὸ ταύτης κληθεῖσαν Ἀγιάν (Ἐπισκοπὴν). Ἀλλὰ ἡ πόλις καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσεν, ὅπως ὁ Χάνδαξ, κύριον κέντρον αὐτῶν καὶ ὡς τοιοῦτον τὴν ἀναφέρει ὁ Ἀραβ γεωγράφος Al Edrisi⁴⁵. Οὕτω διεσώθη καὶ ἐπεκράτησε διὰ τὸ ἀραβοφανὲς τὸ πανάρχαιον τοπωνύμιον, ἐνῶ τὸ κύριον ὄνομα τῆς πόλεως Κυδωνία ἐλησμονήθη. Οὐδὲν ἀπολύτως γνωρίζομεν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ ἀναμφιβόλως ἡ πόλις δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, ἀφοῦ τὸ ὄνομα C a p i a κατὰ τὸ ἔγγραφον τῆς *divisionis Cretae* τῆς πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Ἐνετῶν ἔφερεν ἡ μία τῶν τεσσάρων τουρμῶν τῆς ἄκρας δυτικῆς Κρήτης⁴⁶. Πολὺ πιθανὸν, ὡς ἐν Χάνδακι, ὑπῆρχε κάστρον, ἀφοῦ, φαίνεται, τοιαῦτα κάστρα κατὰ τὸ πλεῖστον ὤρισαν οἱ Ἐνετοὶ ὡς ἔδρας τῶν τουρμῶν. Εἶναι ἀνακριβὲς ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ἴδρυσαν κατὰ πρῶτον τὰ Χανιά, μὴ ὑφιστάμενα πλέον ὡς πόλις, κατὰ τὸν ἀποικισμὸν τοῦ 1252⁴⁷. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων τῆς γῆς τοῦ Κοινοῦ (*terrae communis*) καὶ τῆς τῶν ἱπποτῶν, ἤδη τὸ

⁴⁴) Νικ. Σταυράκης, Στατιστικὴ Κρήτης, Ἀθῆναι 1890, σ. 79.—J. S v o r o n o s, Numismatique de la Crète ancienne, p. 96.

⁴⁵) Ψιλάκης, Ἱστορία Κρήτης, II σ. 52.

⁴⁶) Cornelius, Creta Sacra, II σ. 239.

⁴⁷) Οὕτω ὁ Gerola, M.V. I, 155.

1255 μ.Χ., ἀναφέρεται παλαιὸν ὑπάρχον καὶ ἴσως καταστραφέν νεώριον—*arsana* ἢ *arsena vetus*—ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναφερόμενα κτήρια τρία μόνον ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν προῦποθέτου τὴν προῦπαρξιν τῆς πόλεως⁴⁸. Τοῦτο ἄλλως ὑποσημαίνει καὶ ὁ ὄρος *civitatem Canee rehedificare* ἐν τῷ ἐγγράφῳ τοῦ ἀποικισμοῦ⁴⁹.

Ἡ πόλις φαίνεται εἶχεν ὑποστῆ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν, πιθανῶς ὑπὸ τῶν ἐπαναστατησάντων κατοίκων, ὥστε ἡ χαρακτῆρα ἐκστρατείας ἢ στρατιωτικῆς ἀποικιακῆς ἐπιχειρήσεως προσλαβοῦσα νέα ἐγκατάστασις ἀποίκων νὰ θέτῃ τὸ πρόβλημα, ἂν θὰ ἔδει νὰ ἀνοικοδομηθῆ ἢ καταστραφεῖσα πόλις ἢ νὰ κτισθῆ εἰς νέον χῶρον περιοχῆς τῆς βορείου παραλίας, τῆς συμβατικῶς ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἀποκαλουμένης *terra Puncte de Spata*.

N. ΠΛΑΤΩΝ

⁴⁸) Πβλ. *Guido Scaffini*, *Notizie ai Primi Cento Anni della Dominazione Veneta in Creta*, Alessandria 1907, ἐγγραφον XLII, p. 26 (*liber divisionis*). Πλὴν τοῦ *arsana vetus* ἀναφέρονται: *porta Canee*, *portus*, *via ampla pedibus viginti quinque*, *cantonum muraglie*, *balneum*, *congerie lapidum* κ.ἄ. Πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς πόλεως ἐχρησιμοποιήθησαν συμπληρωθέντα ἢ μεταποιηθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπάρχοντα λείψανα παλαιότερας τειχίσεως καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων.

⁴⁹) *Cornelius*, *Creta Sacra*, II σ. 276.— Γ. Σήφακα, *Κρητικαὶ Μελέται* Α'. 215 κ.ἑξ.